

355.48(497.6)"1806/1878"
358.112(497.6)"1806/1878"
COBISS.SR-ID 34727177

Оригиналан научни рад
Примљен: 16. јануар 2020.
Прихваћен: 1. јун 2020.

Др Братислав Теиновић

Музеј Републике Српске, Бања Лука

e-mail: b.teinovic@hotmail.com

ТУРСКА АРТИЉЕРИЈА У БАЊОЈ ЛУЦИ (1806–1878)

АПСТРАКТ: Расправом се указује на егзистирање турске артиљерије током 19. века у Бањој Луци, најистуренијем утврђењу у најзападнијој провинцији Турског царства – Босанском ејалету. Значај бањалучке артиљерије знатно је опао после турске војне експанзије на запад од 16. до 18. века. Свако настојање новог уздизања њене моћи од средине 19. века, без обзира на рудне потенцијале којима је бањалучка регија располагала, није било задовољавајуће.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Бања Лука, турска артиљерија, топови, утврђење, Босански ејалет

Милитаризација бањалучког утврђења Кастел (са војним посадама у Бочцу и на Шехеру), а тиме и образовање артиљерије, отпочела је 1587. године изградњом тополивнице. Бања Лука је од друге половине 17. века по квалитету и броју произведених топовских кугли била међу пет градова у Турском царству, а од краја тог века увелико позната као стара „османска ливница гвоздене муниције”. Коначна изградња Кастела по француском моделу артиљеријске фортификације „Вобан” окончана је 1701. године, када је нови бањалучки намесник Мустафа алајбег Ферхадпашић унутар зидина утврђења изградио нову тополивницу и формирао артиљерију од 30 тобџија.

Исцрпљена у ратовима с Аустријанцима, поготово након покушаја њеног освајања 1737. године, Бањалука је крај 18. и почетак 19. века, као и већина других градова у Босанском ејалету, дочекала знатно ослабљене војне моћи.¹

Према опису једног савременика с почетка 19. века, складишта војног материјала у капетанским утврђењима Босанског ејалета била су се у врло лошем стању. У већини њих артиљеријска опрема била је у фази пропадања и нестајања. Велики број топова лежао је у блату, а сваки стоти није био за употребу. Табије, односно бедеми, били су практично у рушевном стању.²

Према речима секретара француског конзулата у Травнику Амадија Шоме де Фосеа, бањалучко артиљеријско утврђење, које је у временима турске војне експанзије имало доста већу улогу и значај, почетком 19. века постало је рушевина.³ Оно је 1806. године било артиљеријска фортификација са шест бастиона и укупно 80 топова различитог калибра.⁴ Не зна се поуздано о каквим је топовима реч, али је познато да је почетком 19. века, за време владавине султана Махмуда II (1808–1839), турска артиљерија, осим топова домаће израде, била опскрбљена и модерним топовима западноевропске провенијенције.⁵ Тадашњи састав бањалучке војне посаде није одударао од већине тврђавских посада у Босанском ејалету с краја 18. и почетка 19. века, у којима је поред мустахфиза, фариса, азапа, мартоласа и бешлија био и одређен број артиљераца – тобџија.⁶

¹ Братислав Теиновић, „Милитаризација Бања Луке (1527–1789)”, *Војноисторијски гласник*, 1, (2019), 43–44.

² „Manuskript Ahvali Bosna od Muhameda Emina Isevića (poč. XIX v.)”, *uvod, prevod s turskog i napomene Ahmed S. Aličić, Prilozi za orijentalnu filologiju*, br. 32–33 / 1982–83, (1984), 191.

³ Amédée Chaumette-des-Fossés, *Voyage en Bosnie, dans les années 1807 et 1808* (Paris: Didot, 1822), 41.

⁴ „Le general Ch. D’Anthouard - le prince Eugène Napoléon”, Monza, 14. Juin 1806, у: Вјекослав Јелавић, „Францеска извјешћа о Босни”, *Гласник Земалског музеја*, XVIII/3, (1906), 315.

⁵ Stanford J. Shaw, Ezel Kural Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, vol. II (Cambridge: Cambridge University Press, 1977), 7.

⁶ Ahmed S. Aličić, *Uređenje Bosanskog ejaleta od 1789. do 1878. godine* (Sarajevo: Orijentalni institut, 1983), 147.

Ново јачање артиљеријске фортификације у Бањој Луци започело је у време Првог српског устанка. Аустријски војни извештаји потврђују да је Бања Лука већ 1807. године имала веома јак војни гарнизон, а њено утврђење је поправљено и додатно ојачано.⁷ Француска је тада била војни савезник Турског царства, па је ради јачања тих веза група од шест француских официра почетком маја исте године посетила бањалучког капетана нудећи му додатну војну помоћ у артиљерији за даљи рат против Србије.⁸ У прилог томе да је бањалучка турска артиљерија тежила враћању значаја какав је имала у прошлости је и податак да је обарање султана Мустафе IV (1807–1808) и именовање новог султана почетком новембра 1808. поздравила, као и већина артиљерија утврђених градова у Турском царству, топовском канонадом са својих нових зидина.⁹

Услови за самосталну израду топова и другог артиљеријског материјала били су почетком 19. века у свим већим градовима Босанског ејалета знатно побољшани. Босански ејалет је у то време обиловао гвожђем, најважнијом сировином за производњу артиљеријског оруђа и оружја, а које је експлоатисано у бројним новоотвореним рудницима.¹⁰ Важан производ за успешно функционисање артиљерије је барут. Повољна околност је што је Бања Лука већ у то време имала своју барутану,¹¹ стационирану у приградском насељу

⁷ Богумил Храбак, *Босна и Херцеговина у доба Првог српског устанка* (Бања-лука: Институт за историју, 2004), 136-137.

⁸ *Исто*, 139.

⁹ *Исто*, 179.

¹⁰ A[ntoine] de Juchereau de Saint-Denys, *Révolutions de Constantinople, en 1807 et 1808, précédées d'observations générales sur l'état actuel de l'Empire Ottoman*, Tome second (Paris: A la Librairie de Brissot-Thivars, 1819), 299.

¹¹ Galib Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1788-1812* (Banjaluka: Institut za istoriju, 1992), 385. Процес производње барута био је у то време прилично једноставан. Сировине: сумпор, шалитра и дрвени угаљ мешане су у јединствену смесу, потом влажене, сушене и млевене на потребну гранулацију у зависности од намене. Артиљеријски барут садржао је 70% шалитре, 15% сумпора и 20% дрвеног угља (Бранко Богдановић, „Наоружање војске у Првом српском устанку 1804–1813. године”, *Зборник Историјског музеја Србије*, бр. 21, [1984], 91). Припаљивање топова вршено је фитиљом, односно пресуканом пређом или усуканом крпом, натопљеном у лоју. Запаљени фитиљ преносио је ватру на барут. Када није било фитиља, топови су потпаљивани угарцима или воштаним свећама (Vejsil Ćurčić, „Starinsko 34

Врбања.¹² У појединим војним извештајима Бања Лука се 20-их година 19. века сматрала градом са изврсном артиљеријом,¹³ када је на зидинама свог утврђења имала постављену брдску артиљерију, односно топове калибра 3 и 4 „pouces”, односно 2,54 cm и 10,16 cm.¹⁴

Гледано са војног становишта, бањалучко артиљеријско утврђење је у време немира у Босни узрокованих укидањем јањичара 1826. године,¹⁵ према оцени француског дипломате барона Феликса де Божура, било „велико и имало веома повољан положај”.¹⁶ Као највећи и најзападнији град најистуреније провинције Турског царства – Босанског ејалета, Бања Лука је била снажно провладино и антипобуњеничко упориште, с одбрамбеним гарнизом од 6.000 војника са барутаном¹⁷ и развијеном производњом артиљеријског оружја.¹⁸ Према попису артиљеријских утврђења Босанског ејалета и градова из 1833. године, од артиљеријског оружја и опреме је у Бањалуци било: три немачка топа од по 7 педаља, један топ од 15 педаља, један топ од 15 педаља са кундаком, један топ од 14 педаља, једна „чарка” топ од 6 педаља на колима и са гвозденим поклопцем, један немачки топ са гвозденим поклопцем, један „баљемез” топ од 16 педаља са кундаком и гвозденим поклопцем, један топ „хабер-

оружје у Босни и Херцеговини”, *Glasnik hrvatskog državnog muzeja u Sarajevu*, god. LV, [1943], 167).

¹² Ami Boué, *La Turquie d'Europe ou observations sur la géographie, la géologie, l'histoire naturelle, la statistique, les mœurs, les coutumes, l'archéologie, l'agriculture, l'industrie, le commerce, les gouvernements divers, le clergé, l'histoire et l'état politique de cet Empire, Tome Troisième* (Paris: Chez Arthus Bertrand, éditeur, 1840), 84.

¹³ Charles Pertusier, *La Bosnie considérée dans ses rapports avec l'Empire Ottoman* (Paris: A la Librairie de Charles Gosselin, M DCCC XXII), 285.

¹⁴ *Ibid*, 261. (pouces=2, 4 cm; 3 pouces=7,62 cm; 4 pouces=10,16 cm)

¹⁵ Fatma Sel Turhan, „Yeniçerliğin Kaldırılışı Yansımaları”, içinde: *Osmanlı Askeri Tarihi, Aralık 2002–Şubat 2010* (Istanbul: Bilim Ve Sanat Vakfı, Türkiye Araştırmalar Merkezi, 2011), 187.

¹⁶ Baron Félix de Beaujour, *Voyage militaire dans L'Empire Othoman, ou description de ses frontières et de ses principales défenses, soit naturelles soit artificielles, Tome premier* (Paris: Chez Firmin Didot, Bossange, Delaunay, 1829), 399.

¹⁷ *Description géographique et historique de la Turquie d'Europe, par ordre alphabétique pour suivre les opérations de la guerre actuelle* (Paris: Chez F. G. Levrault, Strasbourg: même maison, et Bruxelles: Librairie parisienne, 1828), 16.

¹⁸ Galib Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1813–1826* (Banjaluka: Institut za istoriju, 1988), 33.

дар” од 16 педаља са кундаком и старим гвозденим поклопцем, један топ звани „дулбердар” од 13 педаља, два топа од 16 педаља, један топ од 10 педаља, један топ од 14 педаља, 1 „чарка” топ савршене израде од 6 педаља са гвозденим поклопцем на колима, један топ савршене израде од 9 педаља са гвозденим поклопцем на колима, један неисправан топ од 16 педаља без кундака, један немачки топ од 13 педаља с гвозденим поклопцем, један немачки мерзер калибра 18,6 половина од топа, шест топовских хамова, четири бургије за топове, 2.000 упаљача за гранате, 48 гвоздених упаљача за гранате, 24 ракете, један мисирски фитиљ, пет сандука хартуча, 1.200 ока гвозђа за топовске кундаке и друге справе, 18 лимених салкума, осам других салкума, 2.000 разних танади за гранате, пет точкова за топовске кундаке, 40 нових даски за топовске кундаке, један велики мерзер топ са новим кундаком и гвозденим поклопцем, три мерзера са старим кундацима и гвозденим поклопцима, једна нова празна кеса за барут, шест нових лимених кутија за барут, 42 нова фаљалука за топове, две торбице за ракете, једна торбица за фитиљ, 11 готових дрвених шипки за чишћење топовских грла, 26 нових дрвених шипки за чишћење топовских цеви, један сандук сумпора и 20.328 ока црног барута.¹⁹

¹⁹ Hamdija Kreševljaković, „Prilozi povijesti bosanskih gradova pod turskom upravom”, *Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom*, God. II, (1952), 149–151. Наше народно предање запамтило је још неколико врста турских топова: „кумбара” (од перз. һуп) је била мерзер, како се називала и његова бомба. „Ђуле” (срп. зрно), „кавалија” (врста малог топа), „каралиман”, „кудруз” (велики топ), „прангија” (од фра. franga) је значила западњачку направу, „салкум” (срп. снап) је био топ са више цеви у снопу, „шаклос”, „пранки”, „коломборна” (далекометни топ) и „мејане” су били топови средњег калибра, „бајалошка”, „мартин”, „ејдердехен”, „хавани” („авани” или „мерзери”) и „баљемез” (од њем. Faule Metze) топови великог калибра, који су се називали заједничким именом „шахи” тј. „царски” топови. „Шајке” и „зарбазен” су били топови малог калибра (Александар Дероко, „Најстарије ватрено оружје у средњовековној Србији”, *Глас САНУ*, CCXLVI, [1961], 31), а име „зарбезен” потиче од арапске речи „zarbata-na”, цевчице од трске којима су дувањем и зрном гађане птице (*Исто*, 22). Постоји мишљење, да назив „баљемез” потиче од турских речи „bal” (срп. мед) и „jemez” (срп. не једе), али и да се доводи у везу са италијанским изумитељем овог топа, извесним Bagliomezziјem (Vejsil Ćurčić, *n. r.*, 163). У нашим епским песмама спомињу се и ови народни називи за турске топове: „мисирски”, „багдадски”, „стамболски”, „немачки”, „зелени”, „зелена лубарда”, као и њихова посебна имена: „крњо”, „кр-

Француски географ и путописац Ами Буге, који је тридесетих година 19. века пропутовао Босанским ејалетом, запазио је неколико центара у којима се производило ватрено оружје, међу којима се истицала Бања Лука,²⁰ која је и сама представљала мало одбрамбено утврђење.²¹ Сировина неопходна за производњу артиљеријског војног материјала није била исцрпљена ни тада, а богатство рудника из бањалучке околине није остављало равнодушним ни друге путописце и научнике тога времена, па ни Бугеовог земљака француског географа Конрада Малте-Бруна.²²

Кад је у Турском царству 1841. године уведена редовна регуларна војска,²³ названа „Организована султанова војска” (*Asâkir-i Nizamiye-i Şâhâne*),²⁴ бањалучко војно утврђење важило је за једно од најважнијих на Балкану. По неким војним анализама оно се сврставало у категорију у којој су била војна одбрамбена утврђења на Хелеспонту, Дарданелима, Босфору и у Цариграду.²⁵ Уз Сарајево, Травник, Мостар, Ливно, Зворник и Жепче, Бања Лука је четрдесетих година 19. века била јако утврђење с јаком брдском артиљеријом.²⁶ Потенцијал за ширу употребу артиљерије изван зидина утврђења користио се у зависности од ситуације. Спремајући се за одбрану од побуњених муслиманских Крајишника, предвођених анти-реформистом Мехмед-бе-

ља”, „купа”, „маргета”, „маргита”, „маркита”, „петраш”, „зељош” (Станислава Савић, „Оружје у Вуковим епским песмама”, *Расковник*, бр. 93–94, год. XXIV, [1998], 148).

²⁰ Ami Boué, *op. cit.*, 94.

²¹ *Ibid*, Tome deuxième-Partie ethnologique, 347.

²² [Conrad] Malte-Brun, *Précis de la Géographie universelle, ou description de toutes les parties du monde sur un plan nouveau, d'après les grandes divisions naturelles du globe; précédée de l'histoire de la géographie chez les peuples anciens et modernes, et d'une théorie générale de la géographie mathématique, physique et politique*, Tome VII (Paris: Aimé André, 1836), 789.

²³ Erik-Jan Zürcher, „The Ottoman Conscription System in Theory And Practice, 1844-1918”, *International Review of Social History*, vol. 43 (3), (1998), 438.

²⁴ Veysel Şimşek, „Ottoman Military Recruitment and the Recruit: 1826-1853” (Master of Arts in the Department of History Bilkent University, 2005), 52.

²⁵ Adrien Balbi, *Abrégé de Géographie, rédigé sur un nouveau plan d'après les derniers traités de paix et les découvertes les plus récentes*, Troisième édition (Paris: Chez Jules Renouard et Cie, 1847), 567.

²⁶ Robert M. Cyprien, *Les Slaves de Turquie, Serbes, Monténégrins, Bosniaques, Albanais et Bulgares, Leurs ressources, leurs tendances, et leurs progrès politiques*, II (Paris: L. Passard et Jules Labitte, 1844), 115.

гом Бишћевићем из Бихаћа, бањалучки кајмакам Али-бег Џинић је у новембру 1846. ископао око Бање Луке хендек (два сата хода дужине), на који је поставио шест топова и две кумбаре и које је дужило чак 600 тобчија.²⁷

Бања Лука, град са око 16.000 становника, дочекала је средину 19. века знатно мања од свог већег и доминантнијег артиљеријског утврђења,²⁸ које се барутом, осим из Врбање, опскрбљивало из оближњег Челинца, а који је босански фрањевац фра Иван Јукић Бањалучанин хвалио као најбољи у читавом Босанском ејалету.²⁹ Као што је, генерално узевши, турски барут у то време био доста квалитетнији од европских врста,³⁰ тако је и „челиначки“ барут био бољи од већине босанских.³¹ Међутим, Омер-паша Латас је 1851. године, ратујући против муслиманске антиреформистичке војске у Босанској Крајини, превентивно уништио барутану у Челинцу, чиме је накратко зауставио даље јачање одбрамбене моћи Бање Луке.³²

Поред барута, важан сировински ресурс за успешно функционисање и развој артиљерије су руде метала, неопходне за производњу топовских цеви и кугли. Читава бањалучка околина, а поготово њена северозападна страна, као мало која средина у Босанском ејалету обиловала је природним рудним ресурсима неопходним за развој војне мануфактуре. Бањалучка тополивница снабдевала се гвожђем из рудника у Старомајданској нахији, која је, осим рудама

²⁷ „A [Antonio Tadić] – Ivi Vuletichiu”, u Livnu na 8. Novembra 1846., u: Galib Šljivo, „Izvjestaji Antonija Tadića, korespodenta iz Livna sredinom XIX stoljeća [1845–1852]”, u: Galib Šljivo, *Bosna i Hercegovina u XIX stoljeću u spisima stranih izvještaca* (Tešanj: Planjax 2008), 134–135; Сећање на присутност тобчија из овог времена сачувала се у неким бањалучким муслиманским презименима: Топић, Топчагић, Шахинагић (од тур. shahi üst – топ) (Братислав Теиновић, *Град од жељеза и седефа* [Бања Лука: Музеј Републике Српске, 2013], 13).

²⁸ *Glasnik Dalmatinski*, I, br. 41, 22. 10. 1849.

²⁹ Ivan Frano Jukić, *Putopisi i istorisko-etnografski radovi* (Sarajevo: Svjetlost 1953), 364.

³⁰ Sir George Larpent, *Turkey; Its History and Progress: from the Journals and Correspondence of Sir James Porter, fifteen Years Ambassador at Constantinople; continued to the present Time, with A Memoir of Sir James Porter*, Vol. II (London: Hurst and Blackett, 1854), 307.

³¹ Томо Ковачевић, *Опис Босне и Херцеговине, друго прегледано и допуњено издање* (Београд: Штампарија Н. Стефановића и друга, 1879), 71.

³² Hamdija Kreševljaković, *Esnafi i obrti u Bosni i Hercegovini* (Sarajevo: Naučno društvo NR BiH, 1961), 44.

злата и сребра, била најбогатија сировинама за производњу мједи (легура бакра и цинка – прим. Б. Т.) и рудама гвожђа, које се обрађивало на више места и важило за најбоље и најскупље у целом Босанском ејалету. Стара Ријека која је текла кроз Стари Мајдан „покретала“ је постројења за прераду гвожђа за чак 60 рудника.³³ У селу Гомионица, недалеко од Бања Луке, експлоатисана је сировина из неколико рудника, као и у селу Стратинска, док је у селу Тимар постојало неколико рудника гвожђа. У варошици Бронзењак близу Гомионице експлоатисала се руда бронзе.³⁴

Две године пре Латасове реформе бањалучко турско артиљеријско утврђење, према фра Јукићу, поседовало је 80 разних топова, којима је руковало 40 низама тобчија.³⁵ За разлику од Јукића, шпијун српске владе Томо Ковачевић је у исто то време баратао податком са 54 топа на бањалучком Кастелу, од којих је половина била старије израде или неупотребљива. Око 30 ових топова било је постављено на старим точковима и четири повозна, од којих је један при проби спао с точкова. Осим спредпунећих топова, на Кастелу је било стационирано и пет кумбара.³⁶ Без обзира на чињеницу што је Бања Лука била у сенци јачих артиљеријских утврђења у Мостару и Травнику,³⁷ што је био један од кључних разлога да се на њеним бедемима налази већи број топова старије израде, један тајни шпијунски извештај с почетка педесетих година 19. века сведочи да су се у Бањалуци производили савремени гвоздени троцевни топови на колима с куглама (ђулад) од три фунте и који су се могли расклапати.³⁸ Осим на Кастелу (Доњи град – прим. Б. Т.), артиљеријска посада била је стационирана и на Шехеру (Горњи град, најстарије бања-

³³ Ivan Frano Jukić, *n. d.*, 379.

³⁴ *Isto*, 377.

³⁵ I.[ван] Ф. Јукић, „Краина Босаснка“, *Србско-далматинскиј Магазинъ*, Тринајста година, (1848), 75–76.

³⁶ Томо Ковачевић, *н. д.*, 70. Реч је о топовима, који су припадали контингенту од 16 топова са краја XVIII века (Galib Šljivo, *n. d.*, 1992, 110).

³⁷ Galib Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1849–1853*. (Banjaluka: Institut za istoriju, 1990), 326.

³⁸ „Brođanin (Hristifor Bogdanović) – Radivoju Radivojeviću (Tomi Kovačeviću)“, у *Brodu 9-go/21 septembra 1850 p. r.*, у: Ilija Kecmanović, „Izveštaji poverenika o prilikama u Bosni od 1848. do 1854“, *Glasnik Arhiva i Društva arhivskih radnika BiH*, god. II – knj. II, (1962), 272.

лучко насеље – прим. Б. Т.), првом одбрамбеном појасу града с јужне стране. Француз Аристид Мишел Перо посетио је тих година оба ова бањалучка утврђења, од којих је Кастел, према његовом опажању, имао потпуну артиљеријску контролу Врбаса.³⁹ Други одбрамбени појас јужно од Бањалуке представљала је оближња артиљеријска утврда у Бочцу на Врбасу, са само два топа.⁴⁰ Даље оснаживање бањалучког турског утврђења започиње од времена када је сераскер Омер-паша Латас, преко Новог Пазара, Вишеграда, Сарајева и Травника, а за потребе ратовања против муслиманских антиреформиста у Босанској Крајини, довезао нову артиљерију у Бањалуку.⁴¹

Турско царство је одувек посебну пажњу посвећивало својој артиљерији. Реформе султана Абдул Меџида (1839–1861) издвојиле су од укупне суме у вредности 731 милиона пјастера не баш тако малу – 300 милиона пјастера за реформу војске.⁴² У његово време увезене су и нове индустријске машине из западне Европе, а до краја његове владавине покренут је рад бројних фабрика, од чега и оне за серијску производњу артиљерије.⁴³ У оквиру реформи које је спроводио у циљу побољшања војске, Абдул Меџид је за главног инструктора ангажовао контроверзног Пољака генерала Војћеха Хржановског (1793–1861), који је за унапређење артиљерије ангажовао искусне пруске официре.⁴⁴ Тако је турска војска већ од средине 19. века бројала близу 450.000 војника, од којих више од 9.000 тобџија пољске артиљерије.⁴⁵ Босански ејалет је тада под оружјем имао 40.000 војника,⁴⁶ од којих је било до 1.000 артиљераца или низам

³⁹ A[ristide] M[ichel] Perrot, *Itinéraire de la Turquie d'Europe et des provinces Danubiennes, description géographique et militaire de toutes les routes, villes, forteresses, et ports de mer de cet Empire* (Paris: Ch. Tanera, 1855), 37.

⁴⁰ Томо Ковачевић, н. д., 31.

⁴¹ Galib Šljivo, н. д., 1990, 453.

⁴² Adrian Gilson, *The Czar and the Sultan; or Nicholas and Abdul Medjid: Their Private Lives and Public Actions, to which is added The Turks in Europe: Their Rise and Decadence*, by Francis Bouvet (New York: Harper & Brothers, 1853), 91.

⁴³ Stanford J. Shaw, Ezel Kural Shaw, *op. cit.*, 122.

⁴⁴ Михајло Чајковски-Садик паша, „Турске анегдоте: организација војске и Риза паша”, *Босна*, бр. 8, (1909), 125.

⁴⁵ Thomas Galland Horton, *Turkey: People, Country, and Government* (London: Mason and Co., 1854) 99.

⁴⁶ Sir George Larpent, *op. cit.*, 314.

тобчија.⁴⁷ Од њих је у Бањалуци било стационирано 60 низам тобчија, који су руковали 31 топом,⁴⁸ од којих је 25 било без лафета (постоља).⁴⁹

Иако се шпијун хрватског бана Јосипа Јелачића и бечке владе мајор Јосип Вагнер за бањалучке турске војнике лично уверио да су много полагали на чистоћу својих топова,⁵⁰ турска артиљерија у Бањалуци је ипак у сваком смислу заостајала за артиљеријом западно-европских утврђених градова. Према његовој процени већина босанских утврђења, па тако и бањалучко, била су скромно наоружана артиљеријом слабог квалитета.⁵¹ Сличну оцену дао је нешто касније и аустријски вицеkonzул у Бањој Луци Александар фон Миленковић. Он је крајем 1856. године у извештајима свом надређеном у Сарајеву конзулу др Димитрију Атанасковићу писао да је турска војска далеко заостајала за већином европских. Бањалучко утврђење описао је као прилично велико, али и запуштено, са пет артиљеријских кула и Горњим градом (Шехер – прим. Б. Т.) на левој обали Врбаса. Према његовим речима, утврђење на Шехеру, иако снабдевано са само неколико старих и лоших топова, и даље је доминирало тереном.⁵² Такво стање није било специфично само за Бању Луку и њено утврђење на Шехеру, него и за друга утврђења Босанског ејалета која су поседовала већи број топова из прошлих векова.⁵³

Војне реформе европског карактера у Турском царству истински су започеле 1863. године,⁵⁴ када је донета одлука да се у Босанском ејалету уведе обавезна регуларна војска – низам аскерија.⁵⁵ Француз Алфонсо Русо је након путовања по Босни (1862–1867) забележио да је 1866. у најзападнијој турској провинцији било укупно

⁴⁷ *Србске Новине*, XXI, бр. 29, 13. 3. 1854.

⁴⁸ Ivan Frano Jukić, *n. d.*, 377.

⁴⁹ *Србске Новине*, XVIII, бр. 40, 7. 4. 1851.

⁵⁰ Galib Šljivo, „Vagnerovo viđenje Bosne sredinom XIX vijeka”, *Istorijski zbornik*, br. 2, (1981), 73.

⁵¹ *Isto*, 69.

⁵² Галиб Шљиво, „Бањалучки кајмакамлук 1856. године”, *Историјски зборник*, бр. 4, (1983), 56.

⁵³ *Србске Новине*, XXIV, бр. 7, 17. 1. 1857.

⁵⁴ Ahmed S. Aličić, *n. d.*, 153

⁵⁵ *Isto*, 157.

92 топа, од чега 58 обична и 34 пољска.⁵⁶ Већина тих топова је следеће године сакупљана по градовима и утврђењима Босанског ејалета и одвожена у Цариград, да би се од њих произвели нови, изолучени модели топова, који су поново враћени у босанска утврђења.⁵⁷ Подстрек за даље унапређење бањалучке турске артиљерије била је изградња артиљеријска касарне 1869. године.⁵⁸ У периоду од 1871. до 1872. године образована је тзв. Босанска (провинцијска) армија, коју је сачињавало пет пукова регуларних јединица, као и четири артиљеријска дивизиона. Бањалучка војска и њој припадајућа тврђава с артиљеријом постала је саставни део ове армије,⁵⁹ која је према извештају француског конзулата у Сарајеву из августа 1874. бројала укупно 30.000 војника.⁶⁰ На зиму исте године у бањалучкој тврђави је, осим 700 пешака и два ескадрона коњаника, била стационирана и „једна батерија старих глатких топова”.⁶¹

Артиљеријско наоружање босанских утврђених места није оставило нарочит утисак ни на Русе. Турска артиљеријска утврђења у Сарајеву, Травнику, Бихаћу, Бањој Луци, Бијељини, Босанској Градишци, Сјеници и Новом Пазару, према једном руском извештају из седамдесетих година 19. века, била су полунаоружане зидине из којих су симетрично вириле топовске цеви, док су се магацини за барут и гранате налазили у самој тврђави. Иако су Руси открили увоз модерних топова из Пруске, они су имали информације о тачном броју артиљеријског оружја и оруђа у читавом Босанском ејалету. Тај број се кретао до око 400 комада, а најчешће се радило о старим турским топовима измештеним 1867. године из Србије у Босански ејалет.⁶² У једном хрватском шпијунском извештају из следеће године, у коме се за целокупно турско оружје у Босанском ејалету

⁵⁶ Midhat Šamić, *Francuski putnici u Bosni i Hercegovini u XIX stoljeću (1836–1878) i njihovi utisci o njoj* (Sarajevo: Veselin Masleša, 1981), 57.

⁵⁷ Galib Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1861–1869*. (Tešanj: Planjax, 2005), 469.

⁵⁸ Hamdija Kreševljaković, „Stari bosanski gradovi”, *Naše starine*, God. I, (1953), 26.

⁵⁹ Ahmed S. Aličić, *n. d.*, 158.

⁶⁰ Odile Moreau, „Bosnian Resistance to Conscription in the Nineteenth Century”, in: *Arming the State, Military Conscription in the Middle East and Central Asia, 1775–1925*, edited by Erik J. Zürcher (New York, London: I. B. Tauris, 1999), 132.

⁶¹ *Застава*, IX, бр. 140, 27. 11. 1874.

⁶² Ibrahim Tepić, „Osmanska vojska i policija u Bosanskom vilajetu od pedesetih do sedamdesetih godina XIX vijeka”, *Godišnjak Društva istoričara BiH*, XXXVII, (1986), 111.

каже да је „кукавно, од сто годинах”, за топове се вели да их укупно има „до 40”.⁶³

Крупови (нем. Krupp) топови великог калибра почели су да се увозе из Немачке од почетка владавине султана Абдулазиза (25. јун 1861 – 30. мај 1876) и то прво у веће центре Турског царства.⁶⁴ Турци су непосредно пред почетак рата са Русима 1876. године од Крупове фабрике наручили 1.000 комада модерних позиционих топова. Крупови топови од 4 фунте (калибар 79 mm) и од 6 фунти (калибар 91,5 mm) имали су ефикасно дејство на око 3.000 метара. Гранате ових топова имале су јаче перкусионо, али не и парчадно дејство. Осим Крупових, Турци су од артиљеријског наоружања поседовали велики број белгијских спредпунећих топова система Варендорф (нем. Warendorf), калибра 4 и 6 фунти. За разлику од Крупових челичних топова, ови су били од бронзе. Турски брдски топови били су претежно челични спредпунећи топови Витвортовог (енг. Withworth) система. Од митраљеза турска војска је већ тада имала вишецевне митраљезе типа „гетлинг” (енг. Gatling), који су у већини случајева били распоређени по свим важнијим артиљеријским утврђењима у Босанском ејалету.⁶⁵

У сва већа места Босанске Крајине, па тако и у Бању Луку, од лета 1876. године довлачена је нова артиљерија, градили су се опкопи и постављали топови већег калибра, све са циљем одбране од српских устаника.⁶⁶ У прегледу и распореду турске војске који је руски посланик у Цариграду генерал Николај П. Игњатијев пренео српској влади, уочава се да је током јуна 1876. године у Босанском ејалету било стационирано пет артиљеријских батерија,⁶⁷ од чега

⁶³ „Kliment Božić – Matiji Mrazoviću”, Sarajevo, 7. ožujka 1868, u: Petar Korunić, „Pisma Klementa Božića Matiji Mrazoviću o prilikama u Bosni 1867–1869”, *Historijski zbornik*, god. XXXVII (1), (1984), 186.

⁶⁴ Joseph von Hammer, *Historija Turskog (Osmanskog) carstva*, 3. (Zagreb: Elbow-ers, 1979), 358; Stanford J. Shaw, Ezel Kural Shaw, *op. cit.*, 86.

⁶⁵ Небојша Ђокић, „Турска војска у 1876. години”, Научни скуп: Ибарска војска у српско-турским ратовима од 1876. до 1878. године, поводом обележавања 120-годишњице Јаворског рата (Чачак: Народни музеј, 1997), 88–89.

⁶⁶ *Српске новине*, XXXIV, бр. 185, 21. 8. 1876.

⁶⁷ Владимир Јовановић, *Успомене*, приредио Василије Крестић (Београд: БИГЗ, 1988), 312.

једна у Бањој Луци.⁶⁸ Ипак, француски путописац Шарл Иријарт, бораваћи у Бањој Луци исте године, лично се уверио у постојање две пољске артиљеријске батерије на градској тврђави, иначе затвореној високим зидинама са кулама. Топови су, према Иријартовим речима, стајали на лафетама под купастим сунцобранима,⁶⁹ које је врло успешно нацртао његов пратилац сликар Данијел Вјерж.⁷⁰ Артиљерија се састојала од топова већином Круповог, немачког система, а доста мање енглеског и од пар вишецевних Гетлингзових митраљеза.⁷¹ Иријарт је, такође, испод бастиона на Кастелу видео и неколико гвоздених топова с поломљеним лафетама како хрђају у трави.⁷²

Турска је највеће количине Крупових топова увезла из Немачке током ратне 1876. године,⁷³ па се основано може претпоставити да су бањалучки Крупови топови, заправо, потицали из овог немачког контингента импортованог оружја. Бањалучка турска артиљерија је, у исто време, на својим кулама имала распоређених и 12 топова старије израде, изливених између 1608. и 1681. године у Бечу, на којима је, осим година вероватне производње, на немачком језику било написано: *Посвећени Земљи и управитељу оружнице генералу освојених граница: RAIMUND GRAV V. U. ZU MONTECUCOLI K. M. GEH-RATH, KG. RATHSPRAESIDENT*, произвео: Balthasar Herold in Wien.⁷⁴ Претпоставља се да је реч о топовима великог стратега и војсковође Рајмонда Монтекуколија. Додатно интригантном ову причу чини податак да су два топа из 1657. из арсенала тополивничара Бечлије Балтазара Херолда (1620–1683) била стационирана на београдској и зворничкој тврђави.⁷⁵

⁶⁸ Milorad Ekmečić, *Ustanak u Bosni 1875–78*. (Sarajevo: Veselin Masleša, 1973), 279.

⁶⁹ Charles Yriarte, *Bosnie et Herzégovine souvenirs de voyage pendant l'insurrection* (Paris: E. Plon et Cie, 1876), 163.

⁷⁰ *Ibid*, 169.

⁷¹ *Ibid*, 163–164.

⁷² *Ibid*, 128.

⁷³ Michael Epkenhans, „Military-Industrial Relations in Imperial Germany, 1817–1914”, *War in History*, vol. 10 (1), (2003), 22.

⁷⁴ Otto Blau, *Reisen in Bosnien und der Herzegovina, Topographische und Pflanzengeographische Aufzeichnungen* (Berlin: Verlag von Dietrich Reimer, 1877), 132.

⁷⁵ Sigrid Thurm, „Herold, Balthasar von”, in: *Neue Deutsche Biographie*, Achter Band/Hartmann-Hesske (München: Historischen Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, 1969), 676.

Наоружавање бањалучке турске војске новом артиљеријом не-
сметано се одвијало током читаве 1876. године. Бањалучки мутесариф Абдулах је јула исте године обавестио вилајетску владу у Сарајеву да је становништво бањалучког санџака послало 25 коња за пренос 1.500 артиљеријских комада оружја великог калибра из луке Клек у Бању Луку.⁷⁶ Током задње године српског устанка (1878) бањалучко артиљеријско утврђење имало је ускладиштено 20.000 kg бојеве муниције и топовских кугли.⁷⁷ У данима аустроугарске окупације, јула и августа исте године, Бањој Луци је стизала војна помоћ из суседних градова и у артиљерији. Тако је вођа муслиманске војске у Босанској Крајини Хасан-бег Чеко, који се оружјем супротставио аустроугарској окупацији, део своје артиљерије из Санског Моста превезао у Бању Луку.⁷⁸ Аустроугарском окупацијом престала је да постоји и бањалучка турска артиљерија. Описујући у својим мемоарима „велике турске топове, заштићене насипима” уз бедеме Кастела, аустроугарски војник Еуген Кумичић је међу последњима који је тих августовских дана 1878. године забележио њено постојање.⁷⁹

Закључак

Бањалучка артиљеријска фортификација је последње дане 18. века дочекала у фази пропадања и практично нестајања, да би њена ревитализација отпочела у време Првог српског устанка. Читава бањалучка околина, а поготово њена северозападна страна, као мало која средина у Босанском ејалету располагала је рудним ресурсима неопходним за развој војне мануфактуре. Бањалучки крај је у то

⁷⁶ Hasan Škapur, Ahmed Aličić, *Turski dokumenti o ustanku u Potkozarju 1875–78*. (Sarajevo: Orijentalni institut, 1988), 66.

⁷⁷ *Die Occupation Bosniens und der Hercegovina, durch K. K. Truppen im Jahre 1878, nach authentischen Quellen dargestellt in der Abtheilung für Kriegsgeschichte des K. K. Kriegs-Archivs* (Wien: Verlag des K. K. Generalstabes, 1879), 70.

⁷⁸ Музеј Републике Српске, БЛ, ЗИД О–ТП (1527–1878), фасц. 1, инв. бр. 1, *Битографија Хасан-бега Чеке* (према причању његове својте, забиљежио Шпиро Боцарић), 2.

⁷⁹ Jenio Sisolski (Evgenij Kumičić), *Pod puškom* (Zagreb: Tisak i naklada Scholza i kralja, 1889), 38.

време обиловао рудом гвожђа, најважнијом сировином за производњу артиљеријског оруђа и оружја. Када је у Турском царству 1841. године уведена редовна војска, бањалучко артиљеријско утврђење важило је за једно од најважнијих на Балкану и било чак у рангу оних на Хелеспонту, Дарданелима, Босфору и Цариграду. Барутом се снабдевало из градског насеља Врбања и из оближњег села Челинац. Све то погодновало је да се средином 19. века у Бањој Луци производе савремени гвоздени топови са куглама од три фунте. Рачуна се да је у то време на бањалучком утврђењу било стационарно 60 низам тобчија, који су руковали 31 топом. Подстрек за даље унапређење бањалучке турске артиљерије уследио је 1869. године, када је унутар зидина утврђења изграђена артиљеријска касарна. Ипак артиљеријско наоружање утврђених места у Босанском ејалету, па тако и бањалучко, није оставило нарочит утисак на странце, у првом реду на суседне Аустријанце, као ни на Русе. Иако се наоружавање бањалучке турске војске новом артиљеријом западноевропске провенијенције (Круп, Варендорф, Гетлинг, Витворт) несметано одвијало током читаве ратне 1876. године, оно ипак није одолело снази јаче аустроугарске окупационе војске, која је две године касније коначно прекинула постојање турске артиљерије у Бањој Луци.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављени извори

Музеј Републике Српске, Бања Лука

Објављени извори

Die Occupation Bosniens und der Hercegovina, durch K. K. Truppen im Jahre 1878, nach authentischen Quellen dargestellt in der Abtheilung für Kriegsgeschichte des K. K. Kriegs-Archivs. Wien: Verlag des K. K. Generalstabes, 1879.

Јелавић, Вјекослав. „Францеска извјешћа о Босни”. *Гласник Земаљског музеја*, XVIII/3, (1906), 307–340.

Kecmanović, Ilija. „Izveštaji poverenika o prilikama u Bosni od 1848. do 1854”. *Glasnik Arhiva i Društva arhivskih radnika BiH*, god. II – knj. II, (1962), 251–291.

Korunić, Petar. „Pisma Klementa Božića Matiji Mrazoviću o prilikama u Bosni 1867–1869”. *Historijski zbornik*, god. XXXVII (1), (1984), 165–205.

„Manuskript Ahvali Bosna od Muhameda Emina Isevića (poč. XIX v.)”, uvod, prevod s turskog i napomene Ahmed S. Aličić. *Prilozi za orijentalnu filologiju*, br. 32–33 / 1982–83, (1984), 163–198.

Škapur, Hasan, Aličić, Ahmed. *Turski dokumenti o ustanku u Potkozarju 1875–78*. Sarajevo: Orijentalni institut, 1988.

Šljivo, Galib. „Izveštaji Antonija Tadića, korespodenta iz Livna sredinom XIX stoljeća (1845–1852)”, 103–294, u: Galib Šljivo, *Bosna i Hercegovina u XIX stoljeću u spisima stranih izvještača*. Tešanj: Planjax 2008.

Штампа

Glasnik Dalmatinski, Zadar (1849)

Србске новине, Београд (1851, 1854, 1857)

Српске новине, Београд (1876)

Застава, Нови Сад (1874)

Монографије

Aličić, S. Ahmed. *Uređenje Bosanskog ejaleta od 1789. do 1878. godine*. Sarajevo: Orijentalni institut, 1983.

Balbi, Adrien. *Abrégé de Géographie, rédigé sur un nouveau plan d'après les derniers traités de paix et les découvertes les plus recentes, Troisième edition*. Paris: Chez Jules Renouard et Cie, 1847.

De Juchereau de Saint-Denys, A[ntoine]. *Révolutions de Constantinople, en 1807 et 1808, précédées d'observations générales sur l'état actuel de l'Empire Ottoman*, Tome second. Paris: A la Librairie de Brissot-Thivars, 1819.

Description géographique et historique de la Turquie d'Europe, par ordre alphabétique pour suivre les opérations de la guerre actuelle. Paris: Chez F. G. Levrault, Strasbourg: même maison, et Bruxelles: Libraire parisienne, 1828.

Ekmečić, Milorad. *Ustanak u Bosni 1875–78*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1973.

Horton, Galland, Thomas. *Turkey: People, Country, and Government*. London: Mason and Co., 1854.

Храбак, Богумил. *Босна и Херцеговина у доба Првог српског устанка*. Бањалука: Институт за историју, 2004.

Ковачевић, Томо. *Опис Босне и Херцеговине, друго прегледано и допуњено издање*. Београд: Штампарија Н. Стефановића и друга, 1879.

Kreševljaković, Hamdija. *Esnafi i obrti u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Naučno društvo NR BiH, 1961.

Malte-Brun, [Conrad]. *Précis de la Géographie universelle, ou description de toutes les parties du monde sur un plan nouveau, d'après les grandes divisions naturelles du globe; précédée de l'histoire de la géographie chez les peuples anciens et modernes, et d'une théorie générale de la géographie mathématique, physique et politique*, Tome VII. Paris: Aimé André, 1836.

Shaw, J. Stanford, Shaw, Kural Ezel. *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, vol. II. Cambridge: Cambridge University Press, 1977.

Šljivo, Galib. *Bosna i Hercegovina 1813–1826*. Banjaluka: Institut za istoriju, 1988.

Šljivo, Galib. *Bosna i Hercegovina 1849–1853*. Banjaluka: Institut za istoriju, 1990.

Šljivo, Galib. *Bosna i Hercegovina 1788–1812*. Banjaluka: Institut za istoriju, 1992.

Šljivo, Galib. *Bosna i Hercegovina 1861–1869*. Tešanj: Planjax, 2005.

Теиновић, Братислав. *Град од жељеза и седефа*. Бања Лука: Музеј Републике Српске, 2013.

Von Hammer, Joseph. *Historija Turskog (Osmanskog) carstva*, 3. Zagreb: Elbookers, 1979.

Мемоарска литература:

Чајковски-Садик паша, Михајло. „Турске анегдоте: организација војске и Риза паша”. *Босна*, бр. 8, (1909), 125–126.

Јовановић, Владимир. *Успомене*, приредио Василије Крестић. Београд: БИГЗ, 1988.

Sisolski, Jenio (Kumičić Evgenij). *Pod puškom*. Zagreb: Tisak i naklada Scholza i kralja, 1889.

Путописна литература:

Blau, Otto. *Reisen in Bosnien und der Hertzegovina, Topographische und Pflanzengeographische Aufzeichnungen*. Berlin: Verlag von Dietrich Reimer, 1877.

Boué, Ami. *La Turquie d'Europe ou observations sur la géographie, la géologie, l'histoire naturelle, la statistique, les mœurs, les coutumes, l'archéologie, l'agriculture, l'industrie, le commerce, les gouvernements divers, le clergé, l'histoire et l'état politique de cet Empire*, Tome Troisième. Paris: Chez Arthus Bertrand, 1840.

Boué, Ami. *La Turquie d'Europe ou observations sur la géographie, la géologie, l'histoire naturelle, la statistique, les mœurs, les coutumes, l'archéologie, l'agriculture, l'industrie, le commerce, les gouvernements divers, le clergé, l'histoire et l'état politique de cet Empire*, Tome deuxième–Partie ethnologique. Paris: Chez Arthus Bertrand, 1840.

Chaumette-des-Fossés, Amédée. *Voyage en Bosnie, dans les années 1807 et 1808*. Paris: Didot, 1822.

Cyprien, M. Robert. *Les Slaves de Turquie, Serbes, Monténégrins, Bosniaques, Albanais et Bulgares, Leurs ressources, leurs tendances, et leurs progrès politiques*. II. Paris: L. Passard et Jules Labitte, 1844.

De Beaujour, baron Félix. *Voyage militaire dans L'Empire Othoman, ou description de ses frontières et de ses principales défenses, soit naturelles soit artificielles*, Tome premier. Paris: Chez Firmin Didot, Bossange, Delaunay, 1829.

Gilson, Adrian. *The Czar and the Sultan; or Nicholas and Abdul Medjid: Their Private Lives and Public Actions, to which is added The Turks in Europe: Their Rise and Decadence*, by Francis Bouvet. New York: Harper & Brothers, 1853.

Jukić, Frano Ivan. *Putopisi i istorisko-etnografski radovi*. Sarajevo: Svjetlost, 1953.

Larpent, sir George. *Turkey; Its History and Progress: from the Journals and Correspondence of Sir James Porter, fifteen Years Ambassador at Constantinople; continued to the present Time, with A Memoir of Sir James Porter*, Vol. II. London: Hurst and Blackett, 1854.

Perrot, M[ichel] A[ristide]. *Itinéraire de la Turquie d'Europe et des provinces Danubiennes, description géographique et militaire de toutes les routes, villes, forteresses, et ports de mer de cet Empire*. Paris: Ch. Tanera, 1855.

Pertusier, Charles. *La Bosnie considérée dans ses rapports avec l'Empire Ottoman*. Paris: A la Librairie de Charles Gosselin, M DCCC XXII

Šamić, Midhat. *Francuski putnici u Bosni i Hercegovini u XIX stoljeću (1836–1878) i njihovi utisci o njoj*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1981.

Yriarte, Charles. *Bosnie et Herzégovine souvenirs de voyage pendant l'insurrection*. Paris: E. Plon et Cie, 1876.

Магистарске тезе и докторске дисертације

Şimşek, Veysel. „Ottoman Military Recruitment and the Recruit: 1826-1853”. Master of Arts in the Department of History Bilkent University, 2005.

Чланци и расправе

Богдановић, Бранко. „Наоружање војске у Првом српском устанку 1804–1813. године”. *Зборник Историјског музеја Србије*, бр. 21, (1984), 43–114.

Ćurčić, Vejsil. „Starinsko oružje u Bosni i Hercegovini”. *Glasnik hrvatskog državnog muzeja u Sarajevu*, god. LV, (1943), 21–225.

Дероко, Александар. „Најстарије ватрено оружје у средњовековној Србији”. *Глас САНУ*, CCXLVI, (1961), 15–50.

Ђокић, Небојша. „Турска војска у 1876. години”, 79–97, у: Научни скуп: Ибарска војска у српско-турским ратовима од 1876. до 1878. године, поводом обележавања 120-годишњице Јаворског рата. Чачак: Народни музеј, 1997.

Epkenhans, Michael. „Military-Industrial Relations in Imperial Germany, 1817-1914”. *War in History*, vol. 10 (1), (2003), 1-26.

Лукић, Ф. I[ван]. „Краина Босаснка”. *Србско–далматински Магазинъ*, Тринајста година, (1848), 70–82.

Kreševljaković, Hamdija. „Prilozi povijesti bosanskih gradova pod turskom upravom”. *Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom*, God. II, (1952), 115–184.

Kreševljaković, Hamdija. „Stari bosanski gradovi”. *Naše starine*, God. I, (1953), 7–44.

Moreau, Odile. „Bosnian Resistance to Conscription in the Nineteenth Century”, in: *Arming the State, Military Conscription in the Middle East and Central Asia, 1775-1925*, edited by Erik J. Zürcher. (New York, London: I. B. Tauris, 1999), 129-138.

Савић, Станислава. „Оружје у Вуковим епским песмама”. *Расковник*, бр. 93–94, год. XXIV, (1998), 132–148.

Џливо, Галиб. „Vagnerovo viđenje Bosne sredinom XIX vijeka”. *Istorijski zbornik*, br. 2, (1981), 55–76.

Шљиво, Галиб. „Бањалучки кајмакамлук 1856. године”. *Историјски зборник*, бр. 4, (1983), 41–59.

Теиновић, Братислав. „Милитаризација Бања Луке (1527–1789)”. *Војноисторијски гласник*, 1 (2019), 28–49.

Тепић, Ибрахим. „Османска војска и полиција у Босанском вилаету од педесетих до седамдесетих година XIX вијека”. *Годишњак Друштва историчара БиХ*, XXXVII, (1986), 91–116.

Thurm, Sigrid. „Herold, Balthasar von”, in: *Neue Deutsche Biographie*, Achter Band/Hartmann-Hesske (München: Historischen Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, 1969), 676.

Turhan, Sel Fatma. „Yeniçerliğin Kaldırılışı Yansımaları”, içinde: *Osmanlı Askeri Tarihi, Aralık 2002-Şubat 2010*, 179-198. İstanbul: Bilim Ve Sanat Vakfı, Türkiye Araştırmalar Merkezi, 2011.

Zürcher, Erik-Jan. „The Ottoman Conscription System in Theory And Practice, 1844-1918”. *International Review of Social History*, vol. 43 (3), (1998), 437-449.

Dr. Bratislav Teinović

Museum of Republic of Srpska, Banja Luka

e-mail: b.teinovic@hotmail.com

TURKISH ARTILLERY IN BANJA LUKA (1806-1878)

(Summary)

The paper examines the origins and usage of the Turkish artillery in Banja Luka, the most outlying fortification of the Bosnia Eyalet, which was the westernmost province of the Ottoman Empire in the 19th century. The importance of the Banja Luka artillery forces significantly decreased in the years following the 16th through 18th century Ottoman military expansion to the west. The attempts to gain more significance in the 19th century failed, in spite of its location abounding in iron ore. The last days of the 18th century were the days of decline. The revitalization of the fortification started sometime during the first Serbian uprising. The Banja Luka area, especially its north-western part, was one of the few areas in the Bosnia Eyalet being abound in ore necessary for the production of army supplies. Iron ore, the most important raw material for the manufacturing of artillery weapons, was abundant in the area. In 1841, when the Ottoman Empire introduced a regular army, the Banja Luka fortification was one of the most important fortifications in the Balkans, equal

to the ones in Hellespont, the Dardanelles, Bosphorus and Constantinople. The gunpowder was supplied from the Vrbanja settlement and the nearby village of Čelinac. It is estimated that 60 artillerymen used 31 cannons at the time. Further activities on improving the Turkish artillery forces in Banja Luka were carried out in 1869, when the barracks had been built inside the walls of the fortification. However, the artillery in the fortifications of the Bosnia Eyalet, including the one in Banja Luka, has never made a particular impression on other countries, particularly the Russians and the neighbouring Austrians. The Ottoman forces in Banja Luka continued to import new artillery pieces manufactured in western countries (Krupp, Warendorf, Gatling, Whitworth) during the war year of 1876. However, this could not match the power of the stronger Austro-Hungarian army that finally ended the existence of the Ottoman artillery in Banja Luka.

KEY WORDS: Banja Luka, Ottoman artillery, cannons, fortification, Bosnia Eyalet